

AZ IRÓNIA ARABESZKJE

*Mikszáth Kálmán: A fekete város*¹

H Á S Z - F E H É R K A T A L I N

*A történelemben és az irodalomban
csak bocsánatos bűnök léteznek.
(C. Blanc)*

Mikszáth utolsó befejezett regényének, *A fekete város*nak a Magyar Tudományos Akadémia 1913-ban történelmi regényként ítélte oda a Péczely-díjat, annak ellenére, hogy az első kritikusok nagy részét éppen a regény anakronizmusai, történelmi pontatlanságai ejtették zavarba. Még tartott *A fekete város* első közlése (a *Vasárnapi Újságban* 1908. október 18-ától 1910. január 2-áig jelent meg folytatásokban), amikor a történelmi hitelességgel kapcsolatos első észrevételek megérkeztek Mikszáthhoz. Görgey Albert, a család egyik toporci leszármazottja 1909 nyarán és őszén kétszer is figyelmezteti levélben, hogy családtörténetet és történelmet hamisít, amikor a regény cselekményét a Rákóczi-korra teszi. Görgey Artur öccse, István, 1904-ben kiadott családtörténelmi munkájában (*A Görgey-nemzetség története*) ugyanis elmondja *A fekete város* alapját képező szóbeli hagyományt az egyik ősről, aki lelőtte a lőcsei polgármestert, s bosszúból a szász város lefejeztette az alispánt, de nevek és dátumok nélkül. A dicsélen esetnek utána sem néz a levéltárakban, meghagyja azt legendának, névtelenségben és kortalanságban. A lefejezett Görgey-ős a neves elődöket felsoroló munkában inkább csak a történelmi elfogulatlanság illusztrációját képviselte, azt a gyanút igyekezvén elhárítani, hogy a régi családfán „csupa merő derék ember termett” volna. Görgey Albert 1909-ben az

¹ Az Unikornis Kiadónál megjelenés alatt álló Mikszáth-kötet (A Magyar Próza Klasszikusai című sorozat) utószava.

esetet a 16. századra valószínűsíti, de semmiképpen sem a Rákóczi-korra, amikor Görgey János (a regényben Pál alispán öccse, valóban létező történelmi személy), Rákóczi egyik bizalmas embereként vett részt a szabadságharcban, fiával Györggyel együtt. Ez a tény akár presztízs kérdésnek is számíthatott 1906 körül: ezt az évet Rákóczi-évvé nyilvánították, október 20-án az országgyűlés ünnepélyesen eltörölte a Rákóczit hazaárulóvá degradáló törvénycikkelyt, egy hétre rá pedig hazaszállították Törökországból Thököly, Zrínyi Ilona és Rákóczi Ferenc maradványait.

Mikszáth tehát, amikor a 17–18. század fordulóját választja a regény idejéül, tudatosan a hagyomány és a történelmi hitel ellenében cselekszik. Mellőzi egy, a 19. század elején is tekintélyesnek számító család tiltakozását, anakronizmusai és félrerajzolt alakjai folytán szabadon kezeli a történelmi tényeket. Ezek között vannak olyan jelentéktelen tévedések, mint hogy a drága tarcolánt olcsó kelmének veszi, de vannak olyan szándékoltan tűnő elírások is, miszerint Esze Tamás, a jobbágy származású kuruc, nála például vidéki nemessé válik, Zrínyi Ilona pedig Thökölyvel bújosodik Törökországban, pedig közismert, hogy Munkács várának feladása után, 1687-től 1692-ig Bécsben tartózkodik. Végül hivatkozásainak utánajárva derül ki, hogy időnként a történelmi forrásainak hitele is kétséges. Besorol a valóban használt és átnézett irodalom közé olyanokat, amelyek léteznek ugyan, de ritkaságuk folytán nem férhetett hozzájuk. Ilyen például a regény írásának idején még kéziratossá, illetve részleteiben közölt Hain Gáspár-féle lőcsei krónika, vagy Meltzer Jakab műve, akinek nevét hibásan „Metzer”-nek írja. Emellett fiktív forrásokra is hivatkozik, bizonyos La Cattori korabeli útleírására és Porubszky krónikájára, amely művek létezéséről a mai szakirodalom semmit sem tud.

A regény korabeli fogadtatása a történelmi hitel megítélése szempontjából két ágra oszlik; a szepesiek és – a regény befejeztével már a Görgeyek is – hajlandók történelmi regényként olvasni *A fekete várost*. A *Szepesi Hírnök* 1910-es ismertetőjében megtisztelőnek érzi, hogy Mikszáth róluk ír, a Görgeyek pedig megnyugszanak abban, hogy ha mellőzve is egyes tényeket, Mikszáth mégiscsak „rendkívüli egyéniségeknek festi” a családtagokat, akiket „energia és nyílt becsületesség” jellemez. Vannak, akik jogtörténelmi szempontból igazolják a mű történelmi hitelességét, mások, mint Ferenczy Zoltán, a Péczely-díj indoklására írt szövegében a két rend, a nemesség és a polgárság összeütközésében látják a regény történetiségét.

A regényről szóló első reakciók másik ága a műfaji hagyományokat kéri számon Mikszáthtól, s ebből kisebbfajta vita is kikerekedik a történelmi regényt illetően. Palágyi Lajos a műfaj alatt elsősorban egy lineáris (re)konstruált és így kanonizált történelmi hagyomány regényesített változatát érti, melyben az adott ténykeretek között nyilvánulhat meg az írói fantázia és a

művészi szabadság. Mindezt azonban Mikszáthra nem tartja érvényesnek, mondván, hogy Mikszáth nem elsősorban történelmi, hanem humoros és idilli művek szerzője.

A regény fogadtatása körüli zavart Mikszáthnak a történelmi tényekhez való kettős viszonyulása okozta. Miközben szemmel láthatóan nagy hangsúlyt fektet a korrajz, szokásrend és életmód dokumentációjára, annyira, hogy a kritikai kiadást szerkesztő Király István meg is jegyzi, miszerint „Mikszáth komoly történelmi igénnyel írta *A fekete várost*, felkészült hozzá, mint történész is”, ugyanakkor szintén szemmel láthatóan, figyelemfelkeltő gesztussal, közismert tények esetében követi el anakronizmusait, jelezve velük, hogy a regény szempontjából a történelmi hitel és az anakronizmus egyformán jelentős szerepet játszik. Voltak, akik mindebből arra a következtetésre jutottak (Király István, Sötér István), hogy Mikszáth regénye történelmi parabola, a korabeli társadalom jelenségeire reflektáló áltörténelmi mű, sajátos válasz a huszadik század elejének magyar politikai életére, pártharcaira és „görögütözes, frázisos” nacionalizmusára.

Mikszáth a Görgey Albert családtörténeti dilemmáira írt két levelében a tárgyi hitelről szólva a történeti rekonstrukciót a művészi konstrukcióval állítja szembe: az író, írja Görgey Albertnak, első, 1909. augusztus 15-i levelében, egyedül a „megtörténhetés illúziója” kötelezi, ezért választja a Rákóczi-korszakot a regény idejéül. A történeti és családi konkrétumok ezen túlmenően mint művészetén kívüli tényezők szerepelnek, és nem válhatnak a művészi fikció kritériumává. „*A család igazi története közömbös az író előtt – mondja Mikszáth –, még maga a történelem is.*” A történelem nem pusztá adathalmaz, hanem az adatok által közvetített hangulatok sorozata, vitázik Mikszáth egy évvel korábban a 18. század végének történetét monumentális műben megíró Marczali Henrikkel (*Olvasás közben*, 1908), s ezt ismétli meg most is: „*Carlyle úgy írja le az eseményt, hogy azon hangulatokat keltsenek. Kitölti a hézagokat a saját fantáziájával, nagyit zsugorít, elhallgat, amint az ő művészi érzéke kívánja.*” Az íróra nézve még a tények sem kötelező érvényűek: Shakespeare-re hivatkozik, akinél senki sem keresi a történelmi hitelt, és Jósika Miklósról, aki élve hagyta regényében Zách Klárát (*Klára és Klári*, 1863).

A két levélben Mikszáth többször is a valódi tényektől független, „költött” műnek, „kigondolt történetnek” nevezi regényét. „*Regényem rögtön kifogástalan lehetne, csak költött neveket kellene adnom hőseimnek létező nevek helyett*” – védekezik Görgey Albert előtt a második levélben, ugyanakkor utal arra, hogy valamilyen szerepe mégiscsak volt egy külső tényezőnek a regény létrejöttében: „*. . . legyen meggyőződve, hogy habár semmit sem törődtem azzal, hogy abban az időben milyen Görgeyek éltek s milyen nexusban voltak egymással, vagy a történet egyéb személyeivel – egy azonban előttem lebegett mindenkor, s vitte a*

tollamat (kiem. H. F. K.) az a bámulat és szeretet, mely Görgey Arthur fenséges alakja révén úgyszólván az egész családhoz tapad.”

Az idézett levélrészletek alapján két kérdés merül fel Mikszáth történetiségfelfogásával kapcsolatban: ha valóban az volt a célja, hogy, mint az első levélben írja, „*az olvasó visszaringatva érezze magát abba a korbá*”, s ha regényét valóban költöttnek *deklarálja* (uo.), melyben teljesen mindegy lett volna, hogy hősei milyen nevet viselnek, akkor miért ragaszkodott a Görgey család nevéhez, és másodsor, miért tartotta fontosnak ezen belül is Görgey Artur nevére hivatkozni.

Mikszáthnak 1908-ban, *A fekete város* tervével és első közléseivel egyidőben jelent meg *Az öreg diktátor* című portréja az *Újságban*. A népszerűtlen, Mikszáth idejében sem teljesen rehabilitált 1849-es hadvezér, Görgey Artur ugyanez év elején kereste fel őt levélben, majd személyesen is, hogy kéziratot kérjen tőle autográf gyűjteménye számára, és Mikszáth e találkozás történetébe illeszti bele nemcsak az egykori hadvezér jellemzését, hanem jelzésszerűen a Görgey-kérdésről való elmélgését is. „. . . igen természetes, sőt okos dolog (*de benne is van a népek ösztönében*), hogy balkimenetelű mérközéseknél ámulót keressenek és találnak, aki a kudarcot okozta, s aki, mint a magyar népmesékben a Fintyi-Fantyi, bennmarad végén a mártásban, érintetlenül hagyva azt a meggyőződést, hogy önélküle minden másképpen történt volna. Kétséget sem szenved, hogy Görgei [!] is ilyen áldozat, és sajnálatraméltó a súlyos keresztrel, melyet vállára raktak, s melyet oly férfiasan visel – de ha azt vesszük, hogy milyen illúzió mentődik meg vele, ez az illúzió mindenkor megér egy igazágtalanságot.”

Akárcsak az 1849 utáni egész magyar történeti gondolkodás, úgy Mikszáth számára is, a Görgey-kérdés a történeti kételyeket, a történelmet irányító erőkről, az egyén lehetőségeiről és szerepéről, a sorsról, fátumról vagy az eleve elrendelésről, a cselekvésről és tragikumról szóló bölcelet keretét jelentette, mint azt Kosáry Domokosnak a kérdés történetét végigkövető két vaskos kötete bizonyítja (Bp. 1994). Az 1880-as években indított rehabilitációs per a 20. század első évtizedében sem csitult le, újabb és újabb adatok, történeti tények, bizonyítékok, agitációs cikkek osztották meg időről időre a közvéleményt, a köznép pedig, a hírlapi izgatások hatása alatt nemegyszer gyűlt össze a hazaáruló hadvezér elleni bosszúállásra. Az egyik ilyen eset volt az, amikor 1885-ben a budapesti tanítóképző egy diákja azzal a szándékkal kereste fel Visegrádon Görgeyt, hogy lelője, de a tábornok bátorsága, egyénisége és előzékenysége lefegyverezte, és annyira megnyerte a fiatalembert, hogy még azt is elmondta neki, óvatos legyen, mert Budapesten összeesküvést szőnek ellene. Görgey ezt a tudósítás szerint „*hidegvérrel hallgatta végig*”, és azt felelte, „*ha őt meggyilkolják, azzal neki csak jót tesznek, mert reá nézve a halál csak megváltás*”. Hasonló esetet maga Mikszáth is leír az említett portréban, amikor

az összegyűlt tömeg rátámadni készült Görgeyre, de végül nem merték bántalmazni.

Mikszáth egyik korábbi regényében, az *Új Zrínyiászban* (1898) szerepelteti Görgeyt, szembesítve őt a saját és a katonái életét a hazáért feláldozó Zrínyivel. A kétféle értékrend és történelemszemlélet különbségét Zrínyi fogalmazza meg, miután tájékozódik Görgey tettéről: „*Vagy én, vagy ő, de valamelyikünk nem kóser ember.*” 1908-ban Mikszáth ezt a kijelentést „belletrisztikus szesszenetnek” mondja, és a változó idők változó héroszfelfogásáról gondolkodik, a bibliai Ábrahámot említve példaként, aki, ha ma akarná fiát az Úr parancsára feláldozni, már nem istenes embernek, hanem rendőri hírt érdemlő bűnesetnek számítana. Ilyen felfogással mérlegeli *A fekete város* írása idején Görgey tettét, az ország eladására vonatkozó vádakot is: „*Ugyan mit adott volna el? Mire a diktátorság az ő kezébe esett, a szabadságharc ügye már eldőlt, minden remény veszőben, minden erő fogyóban volt – hiszen a szent koronát is aznap temették a föld alá . . . Ma már senki se hiszi, hogy áruló volt. Sőt bátran lehet konstatálni azt is, hogy a múlt század legnagyobb, legrendkívülibb embereinek egyike.*”

A fekete város cselekményében nehezen lehetne kimutatni a Görgey Arturral való találkozás nyomait, de az 1908-as portré történelembölcseleti kérdéseire Mikszáth mintha itt, a regényben keresné a lehetséges válaszokat. Ezért lehet elemezni, mint ahogyan elemezték is *A fekete várost* lélektani, történelmi, mentalitástörténeti műnek, patológiai kórképnek, életképsorozatnak vagy tragédiának, mert az események okait, kapcsolódási pontjait, egymásba fonódásait kutatva Mikszáth a kiindulópontok összes variációját lehetségesnek, és éppen ezért az egyes okokat külön-külön viszonylagosnak tünteti fel. Görgey Pál gyilkosságához például a körülmények egész sora vezet el. Az alispán gyanakvó, hirtelen természete nemcsak a korábbi eseményekből, furcsa, véletlenszerű szerelméből és házasságából, feleségének korai halálából, a gyermek kiléte körülü bizonytalanságból, a család genetikai örökségéből és társadalmi hagyományaiból következik, hanem egyfajta eleve elrendelést is képvisel („*főképp isten elé terjesztem ügyemet, ott a legkönnyebb a védekezésem, mert ő adta ingerlékeny természetemet*”, mondja Görgey a házában összegyűlt nemeseknek). Mindezek mellett Mikszáth a gyilkosság okai közé sorolja (íroniát sejtető részletezéssel) a legkülönbélebb körülményeket: a geográfiai sajátosságokat („*Történetünk idején még ott állottunk, hogy az alföldi síkságokra nem nagyon vágyakozott senki . . . az akkori gazda nem a torontáli földet emlegette, ha valami nagyot akart mondani, hanem a rimaszombati határról mesélt . . . De hát ez mind kismiska a lőcsei földekhez képest . . .*”), a városok és ezen belül Lőcse státusát a megyével szemben, a lőcsei polgári szokásokat és törvénykönyvet, aztán egyre közelítve a gyilkosság idejéhez és eseményéhez, a lőcsei

főbíróra viszi a szót („... a kis Kramler Károly, a mostani főbíró olyanféle szavakra fakadt a minap a tanácsteremben, . . . melyek híven festik a löcsei önérzetet . . .”), majd a főbíró és az alispán közötti szóváltást mondja el.

A gyilkosság legközvetlenebb okához érve azonban kiderül, hogy a puska eldördülésének napján semmi egyéb nem történt, mint hogy aznap éppen véletlenül szép, vadászatra alkalmas idő volt, és hogy Görgey kutyája átszaladt a mezsgyén. A látszólag jelentéktelen kutyagyilkosságba és Görgey hirtelen haragjába bele lehet látni az összes korábban felsorolt okokat, a lövés zaja emblematikusan foglalhatná magában mindazokat a körülményeket, lelki- és történelmi állapotokat, amelyeket Mikszáth a regény kezdetétől fogva elemez, mégis, mintha ezt a pillanatot különválasztaná, elhatárolná az előzményektől, és a véletlennek is helyet adna a gyilkosság lezajlásában: aznap délután, újév napján Görgeyt éppen nem zaklatták szokásos rémképei, csendes volt és nyugodt, „a természet társasága fölfrissítette, idegei lecsillapodtak”. Még az sem zavarta, hogy a szarvast Kramlerék ejtették el, és nem ő. Görgey lövésének abban az adott pillanatban, amikor megtörtént, mintha semmi köze nem lett volna semmiféle korábbi viszályhoz vagy lelki nyugtalansághoz. Az időből és az események egymásra következéséből kilépő *véletlen* pillanata Mikszáth történetvezetésében nem köthető semmihez, és nem befolyásolható értelemmel vagy akarattal: az események nem előre meghatározott, megjósolható és biztosan bekövetkező menetrend szerint zajlanak, még ha a történelmi körülményekből vagy az egyén jellembeli adottságaiból utólag így is magyarázhatók. Az eseményeknek Mikszáth sorsértelmezésében csak *előzményei* vannak, *okai* nincsenek.

Az okfolytonosság rendjét megállító pillanatok ezután még többször is megjelennek a regényben. Amikor Rozália elsüti a fegyvert, és a fára szegezett Szűz Mária-kép szívébe talál, néhány percen belül megismerkedik Fabriciusszal. Fabriciusból viszont úgy lesz főbíró, hogy a Kramler sírkövét szállító szekér, ugyancsak a misztikum légkörét árasztó véletlen folytán a szakadékba zuhan, és megöli Nustkorbot, a Görgey megbüntetését halogató löcsei bírót.

A Görgey-történet háttérében zajló Rákóczi-szabadságharcnak is megvan a (regényben) meg nem indokolt fordulata. A Thököly-harcok befejeztével a fiatal Rákóczi Bécsben nevelkedik, miközben a magyar főurak otthon ülnek, várnak, és készülődnek arra az időre, amikor „a fiú megnő”. Görgey János, Pál alispán fivére is ezt teszi, amikor az egyik Bécsben járó kuruc főúr hozza a hírt: „*Láttam a fiatalembert. Beszéltem vele. Nem arra való.*” Rákóczi Ferenc fordulata, hogy mégis „arra valóvá” vált, csak Görgey János számára volt egyértelműen konzekvens esemény: „*Az apja Rákóczi Ferenc, a mostohaapja Thököly Imre, az édesanyja Zrinyi Ilona. Merő lehetetlen, hogy ilyen tőkén ne teremjen jó bor. A természet nem csinálhat ilyen örültséget.*” Az önmagukhoz

következetes *természeti törvények* azonban nem garanciái a történelemnek: a szabadságharc további éveit ugyanúgy a nem törvényszerű következmények jellemzik, mint a regény szereplőinek egyéni sorsát. Görgey alispán és a rabul ejtett Nustkorb arról beszélgetnek, hogy Bertóthy István ágyújára egy méhraj szállott Érsekújvárott, ami jót jelent, és hogy Sárospatakon egy diák mély álmában jóslni tud, s most hadi célokra akarják felhasználni képességét, mire – a szövegkörnyezetből nem derül ki, melyikük –, megjegyzi: „*Nem szeretem már én azt, mikor méhrajokban s alvó diákokban kezd bizakodni a magyar.*”

Az ok-okozatra épülő, lineáris történelemmel és ennek leírhatóságával szembeni írónia Mikszáthnál azonban éppen onnan ered, hogy miközben az események megokolhatóságát tekintve agnosztikus, a regény tragikumhoz vezető cselekményét mégis nagyrészt a különböző szereplők különböző tudatvilágában utólag hozzágondolt okok hálózata képezi. A regényben nem a realitások harca zajlik, hanem az aránylag jelentéktelen tényanyag körül túlburjánzó magyarázatkereső kényszer. A lehetséges okok halmaza azután valóságként kezd működni, realitássá válik, és reális cselekményeket idéz elő, amelyek újra beindítják az emberi természet hermeneutizáló hajlamát. A Rozáliával kapcsolatos kényszerképzetek alapja például egyetlen esemény, az, hogy a toporci Görgeyek nem siratják eléggé saját gyermeküket. Ehhez adja hozzá Görgey a maga magyarázatát, Marjánké is a sajátját, a nyomozásból Presztonnének köszönhetően kiderül, hogy Görgey János hazakerült a Thökölyháborúból, aminek majdnem tragédia lett a vége; Görgey ugyanebből a gyanúból kifolyólag távolítja el Rozáliát Toporcról, és viszi Osgyánba Katalin húgához, aki viszont a pestis áldozata lesz, s így Rozáliának Lócsére, Klóster Matild intézetébe kell kerülnie, ez pedig végső soron Görgey halálához vezet el.

Látszólag összefüggő, egymásból kinövő következmények sorozata, összefűzésük és a későbbi események okaiként való feltüntetésük mégis ironikus és illogikus, mert a legsúlyosabb, legnagyobb következményekkel járó események nem belőlük erednek, hanem váratlanul, ismeretlen hatalmak beavatkozása folytán történnek meg. Az az írónia- és szkepszisfogalom ezért, amit Csűrös Miklós az 1983-ban készült regényelemzésében a szereplőkre lát érvényesnek („*Görgey Pál jellemrajzát is csak ironikusan lehetne az eseményítés célzatából levezetni*”), inkább a történelmi oknyomozás lehetőségességét és szükségességét érinti, és nem magukat a szereplőket, akik hibáik és gyengeségeik ellenére a regény végén szinte kivétel nélkül áldozataivá válnak a mikszáthi történelemszemléletnek. A különbség köztük csak annyi, hogy míg Görgeynek vannak tapasztalatai a véletlenek és eseményláncolatok csapdairól, és erejétől függően harcol ellenük (Thökölyt eltávolítja felesége mellől, saját hirtelen természetét ismerve pedig elzáratja a fegyvereket és kínzóeszközöket), Fabricius az ítélet kimondásáig nem ismeri a kételyt, a gyöttrődést és rezigná-

ciót. Görgey lefejeztetése az ő beavatási szertartása abba a világba, amelyből Görgeyt a halál megszabadítja.

Mikszáth történelem- és sorsképét a kiszámíthatatlanság, a bármikor bekövetkező ellentétes fordulatok jellemzik, melyek lehetetlenné teszik a magyar nemzeti karakterológiában olyannyira értékesnek tekintett szilárd jellemet és következetes reakciókat. Az egyénnek csupán az eseményekhez való alkalmazkodásra, az okok racionalizálására vagy misztifikálására és a beindított mechanizmusok megfigyelésére, enyhítésére vagy kimagyarázására adódik lehetőség.

Mínthogy a jellem, az egyéniség és bármiféle ezzel kapcsolatos etika csak egy kiszámítható sorsképzet alapján lehetséges, *A fekete városban* a következetes és etikus cselekvés a pillanatnyi reakciókban, a következmények utólagos elhárításában, a megtörtént dolgokhoz való viszonyulásban oldódik fel. Görgey a gyilkosság után „méltóságteljes, szilárd léptekkel” távozik a helyszínről, de mire hazaér, már tudni akarja, mi történt a bíróval, ezért hajdúját visszaküldi hírekért. A lőcsei határozatok után felébred benne a lelkiismeret, Kramler szelleme üldözi, de a várostól mégsem fél: kúriáját megvédhetőnek tartja néhány begyakoroltatott zsoldossal, mely sereg megszervezésével azonnal meg is bízza a Thököly-harcokból éppen hazatért kalandort, Bibók Zsigmondot. A Bécsbe felküldött levelekből az eset kicsinyítésének igyekezete látszik; a gyilkosság, mint írja, nem tekinthető „causa criminalisnak”, hiszen Kramler nem volt nemesember. A császárt és a nádort arra figyelmezteti, „*amilyen idők járnak, bizony még hasznomat is vehetik*”, sőt addigi életének legkínzóbb kérdését, Rozália kilétének dilemmáját is félre teszi, s mint saját gyermekére hivatkozik a mentegetőzésben: *Hiszen ha az a kis árva lányom nem volna, nem sokba tekinteném a halálomat sem . . .*”.

Miközben Görgey „a belső bírótól” fél, kifelé viszont simítani próbálja az ügyet, Lőcse éppen fordítva, a lelkiismereti kérdést véli könnyebbnek, és kifelé nagyítja ki a történeteket („*ami baja tehát Nustkorb uramnak az istennel van, azt végezze ővele . . . ami azonban minket illet, kik itt pusztaán a város képiben ülünk, mi inkább csak az érdemeit látjuk Nustkorb uramnak . . .*”). A közösség javára, mint morális alapra való hivatkozás azonban a regény végére éppúgy elveszíti hitelességét, mint a személyes cselekvés etikája vagy a nemesi karakterológia érvrendszere. A bosszú véghezvitele személyes üggyé válik: Fabricius mögött már nincs ott az időközben lecsitult, s a Görgey iránt már-már kiengetszelődő város, mint ahogy Görgey ellen is zúgolódní kezdenek a megyei nemesek, akiknek jellembeli következetlensége ott mutatkozik meg, hogy Görgeyt közülük „a kutya sem szerette”, írja Mikszáth, a várossal kitörő viszályban azonban szinte érzelmes tósztok közepette állnak az alispán mellé, mondván, még sincs rendjén, hogy a tanácskozások a Görgey-kúrián tartassa-

nak. A vérpadot titokban, éjszaka készítik elő, az ablakon kihajoló érdeklődőknek a városi katonaság nem felel, a bíraskodás pedig zárt ajtók mögött, kora reggel, a megyei és városi nyilvánosság teljes kirekesztésével történik, csaknem kizárólag Fabricius irányítása alatt. A bíraskodást – Mikszáthnak volt gondja erre – még a nemzeti ellentétek sem vezérlik (a Görgey-nemzetség is szász eredetű, ez már a regény elején tisztázódik), és nem is a Werbőczy-törvénykönyvnek (amelyről egyébként szó sem esik a regényben) illetve a százszok városi jogkönyvnek, a Zipser Willkührnek a hasonló bünesetekre vonatkozó eltérő szabályrendszere idézi elő. Fabricius és Görgey Pál utolsó nagy párbaja a Zipser Willkührre való felületes hivatkozás ellenére is törvények és szabályok nélkül zajlik, a véletlen hozta helyzetnek a hasonló találkozási folytán, mint Görgey gyilkossága esetében.

A Zipser Willkühr emlegetése egy olyan mozzanatra hívja fel a figyelmet a regény szövegében, amely a történelemábrázolás mikszáthi felfogását, a történeti hitellel szemben az *atmoszférateremtést* illusztrálja. Olyan korszak légkörét kellett érzékeltetnie, amelyben a korabeli közösség számára nem tűnik *általánosan* felháborítóknak (még ha egyes személyek így reagálnak is) sem a lőcsei bíró lelövése, sem a sebesülttel való szaladgálás a répaföldeken. „*Mindez pedig kegyetlen, hihetetlen és amellet együgyű dolognak is látszik, komoly ábrázattal elbeszélve*” – jegyzi meg maga az elbeszélő is a történeteket kommentálva. Az atmoszférikus hitelt Mikszáth többek között a korabeli törvénykezés rajzában teremti meg, melynek három jellegzetes példáját sorolja fel. Az egyik változat az az irreális eset, hogy egy olyan értelmetlenné vált jogszabály, mint amire Nustkorbék hivatkoznak (a lőcsei főbíró vérenek földszerző erő adassék), uralkodói könnyelműség folytán évszázadokig benne maradhat egy törvénykönyvben. Nustkorbék tulajdonképpen csak aktivizálják ezt a látszólag értelmetlen szöveget, felélesztik egy olyan korban, amikor a törvény alapját képező harci erényeknek már semmi jelentőségük nincsen (a király újabban nem osztogat donációkat hazafias tettekért, hanem elzalogosítja a Frangepán-birtokokat, ezen háborodnak fel a magyar főurak). A második módja a törvényhez való viszonyulásnak Görgey esete: gyilkosságát követően senki sem beszél büntényről, sőt, bár a regényben nem esik szó róla, az udvar elfogadja magyarázkodó leveleit, és semmiféle bíraskodásra nem kerül sor az ügyvel kapcsolatban. Végül a harmadik változat a lőcseiek intézkedése, akik egy régi törvénykönyvet alkalmaznak az eset megítélésében, és azt, a vádlottól minden védekezési jogot megtagadva, szó szerint követik. *A fekete városban* nincsenek jogviszonyok, csak értelmetlen szabályok és öntörvényű intézkedések.

Mikszáth sors- és történelemmodellje nemcsak a regény cselekményét, hanem a szerkezetét is problematikussá teszi a kortársi és a későbbi recepció számára. Az első kritikusoktól kezdve a mai napig kitérnek a regénnyel

foglalkozó írások a mű epizodikusságára, szerkesztetlenségére, az egységes, zárt kompozíció hiányára. Ferenczy Zoltán Mikszáth kimerülő képzeletét, fáradságát és betegségét emlegeti a regény szerkezetének tárgyalásakor, Rubinyi Mózes fárasztónak tartja a terjengősségét, Pintér Jenő ötletszerűnek mondja a részletek beiktatását, Schöpflin Aladár a témát látja meglehetősen mozdatatlannak, három kötetre kevésnek, s ezért gondolja úgy, hogy Mikszáth az írás közben támadt ötletekkel töltötte ki az eredeti történet hézagait, míg a mű egyik kései elemzője, Csűrös Miklós az impresszionizmusnak a Hermann Bahr által megfogalmazott egyik tételét véli felismerhetőnek e színfoltokban: „Távolodjunk, akkor a kép máris elrendezi önmagát.”

A regény szerkezete azonban szorosan összefügg egyfelől Mikszáth *ironikus történelem- és sorskoncepciójával*, másfelől azzal az *írói programmal*, amit *A Noszty fiú* (1906) utószavában kifejtett a riportregényről. A regény lehetőségeiről és a mesétől eltávolodó formáiról gondolkodva azt a retorizáltságot, azt a szimmetrikus, rendezett szerkezetet tartja a műfajban a legelavultabbnak, amit a kortárs olvasók *A fekete városból* is majd hiányolnak: „*még most is sok a mesterkélttség benne, s a cselekmény szimmetrikus fölépítésében, az összefutó szálak elrendezésében a csináltság erősen érzik*”. Mikszáth riportregény-elmélete azonban nemcsak magára a műfajra vonatkozik, hanem elsősorban az újfajta írói szerepkörre: a szerző, ahelyett hogy az élettényekből, cselekménymozzanatokból építkezne, megfigyelőjévé, közvetítőjévé, vagyis riporttervévé válik magának az életnek, úgy írja le az eseményeket, rendezetlenül és kuszán, ahogy megtörténnek: „*A riport az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik. Legközvetlenebb rajzolata a valóságnak, s azonfelül szabad és független a szabályoktól. Valóságos »vadon gyermeke«.*” Ennek a módszernek a sajátossága akkor látszik a leginkább, ha egy, az ugyanerről a korszakról szóló Jókai-regénnyel, *A lőcsei fehér asszony*-nyal (1883–1884) hasonlítjuk össze Mikszáth művét. Jókainál két-három évvel későbbi időpontban, a Rákóczi-harcok legvégén, 1710-ben játszódik a történet, amikor az utolsók között Lőcse városa is elesik. Jókai is Fabriciust szerepelteti főbíróként, aki a mikszáthi Fabriciusnál idősebb, középkorú szereplő, és nem is ő a valódi főhőse a regénynek. Jókait, romantikus és történelmi regényt írva, a 17–18. század fordulójának valóban a *történelem* eseményei érdekelték, az események rejtélyes hátterét, mozgató szereplőit kereste és találta meg a kalandos életű Korponayné Ghéczy Juliannában, a várost feladó asszonyban és Andrassy István generálisban. Lőcse város sajátos polgári szokásrendje nála is fontos kortörténeti adalék a regényhez, de nem válik „szereplőjévé” a regénynek, mint Mikszáthnál. A város Jókainál nem öntörvényű világ, hanem helyszín, s fontosságát a történetben onnan nyeri, hogy Rákóczinak egyik leghűségesebb városa, a fejedelem második ágyúöntő műhelye. Ezzel szemben Mikszáthnál az úgynevezett nagytör-

ténelem egészen a háttérben zajlik, és nincs köze a regény szereplőihöz. A szabadságharc ellenfelei között Görgey alispánnak nem kell állást foglalnia, rendelkezését, hogy János öccsét Bibók Zsigmonddal el akarja fogatni, Bécs is, a fejedelem is jóra magyarázza. Bibók Zsigmond a történelmi regények szokásos intrikusának és árulójának szerepkörében itt is megpróbál a cselekmény szervezőjeként fellépni, összejárja Görgey levelével a nádori és a fejedelmi hivatal szintjeit, de a ténykedése nem lesz befolyással a szereplők életére: sokkal fontosabbak azok a vele kapcsolatos mozzanatok, amelyek *körülötte* történnek, és amelyekről ő maga sem tud. Bibók nem a szándékosan kitervelt tetteivel, hanem pusztá jelenlétével alakítja az eseményeket (neki köszönhetően találkozik a regény vége felé Görgey és Nustkorb, és az ő kiszabadításán dolgozva idézi elő Bibókné levele Görgey lőcsei bevonulását).

Noha Mikszáth tisztában van a módszer elméleti paradoxonával, vagyis azzal, hogy a riportregény is szerkesztett regény („Hátha csak a patkót vertem fel *megfordítva* a pegazusra . . .”), *A fekete várost* – Jókai erősen retorizált regényével ellentétben – az életet utánzó elbeszélés szerkezeti sajátosságai szerint írja meg. A történetek egymásból következése, az asszociatív írásmód (mintha egyik történet juttatná eszébe, vagy irányítaná a figyelmét a következőre) nem a szigorúan komponált szerkezetet, hanem az arabeszk vonalait mutatja, amelyen egyiknek a tövéből, hajlataiból nő ki a következő minta. Az arabeszk, mondja Borges, az aszimmetria és a végtelenség mintázata. Nincs kezdete és nincs vége, s ha az író ilyen arabeszként szemléli az életet, feladata csak annyi, hogy valahol, valamelyik pontján belépjen a mintázatba, és ugyanígy, tetszés szerint valahol kilépjen belőle.

A fekete városban azonban két probléma, egy regénytechnikai és egy ismeretelméleti kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Az előző abból adódik, hogy a történet nem jelen idejű, így szükség van az időnkénti írói összefoglalókra (történelmi előzmények, jellemléírások, korismereti betétek stb.). Ezért váltakozik a regényben a riporterre jellemző háttérbe vonulás és az eseményeket összefoglaló narrátornak az időnkénti előtérbe lépése. Palágyi Lajos, a mikszáthi módszernek a kortársak közül az egyik legértőbb kritikus is erre érz rá, amikor így jellemzi a regény előadását: „*csacsogó kis patak, amely nagyokat kanyarodik, néha egészen a föld alá enyészik, csak száraz medret hagyván maga után, megint kitör, szeszélyes fordulón ezer mezei virágot kacéran tükröztet . . .*” A riporteri és narrátori elbeszélés természetéből ered az a sajátos szerkezet, hogy a körülbelül huszonöt évnyi időszakot átfogó történetben több évet átugró időkihagyások váltakoznak egészen aprólékos, a preraffaeliták precizítására is emlékeztető közelképekkel.

A másik, az ismeretelméleti probléma az objektivitást, a világ leírhatóságát illeti. *A fekete városban* éppen az a *tényszerűség* válik erősen kétségessé,

amelynek Mikszáth elképzelése szerint a riportregény alapját kell képeznie („legközvetlenebb rajzolata a valóságnak”). A legközvetlenebb okoknak tekinthető események azonban, mint láttuk, mindig jelentéktelenek, a tragédiák előidézői nem is ezek, hanem vagy a véletlen pillanatok, vagy az eseményeket értelmező-magyarázó hermeneutikai kényszer. A történetek mellett ugyanis mindig ott vannak a torzító, nagytító, kicsinyítő vagy hamisító tükrök, amelyek, az emberi tudatra gyakorolt hatásuk folytán, szintén reáliáknak tekinthetők. „*A valóságok – mondja Mikszáth Görgey alispánná választásakor – bizonyára erős gránitkövek, de a legnagyobb karrierek mégis a látszatokra épültek fel.*” Görgey tragédiája többek között onnan is ered, hogy míg kezdetben működnek körülötte ezek az átértelmező gesztusok („*Valami különös szerencse incselkedett az ő ujjában, és olyan bolondos tükröket rakott rosszaságai elé, hogy azok szinte csinosan festettek*”), egyszer csak eltűnnek ezek a tükrök, és enélkül kezdi őt szemlélni a megyei nemesség és Fabricius, ami szintén tragédiához vezet.

A regénycselekménynek a mikszáthi riportelmélet szerint két, egymással hierarchikus viszonyban lévő szervezője van. Az egyik a „gondviselés”, amely az életet szervezi, a másik a szerző (elbeszélő), aki az életanyagból ollózza össze a regény szövegét. A művészi önreflexió általában nagyon ritka Mikszáth regényeiben (az gyakoribb, hogy önmagát is szereplőként rajzolja történeteibe, mint például az 1897-es kisregényében, *A gavallérokban*). *A fekete városban* azonban egymást követik a saját elbeszélői pozícióra és technikára vonatkozó kiszólások. Ezeknek egy része a történeti távolságot és a jellemek, jelenségek hasonlósága folytán az aktualizálhatóságot jelzi: „*Nagy nexussal éppen olyan könnyű volt akkoriban birtokhoz jutni, mint ebben az időben (amikor én ezeket írom)*”; másik csoportja a kiszólásoknak a történetvezetés módjára vonatkozik: „*És így lehetne folytatni a gravámeneket végtelen sorozatban, de e sorok írójának csak addig állt érdekében amíg a főurak is megharagusznak.*”

Mikszáth *A Noszty fiú* Utóhangjában is a Végzetet emlegeti a történet irányítójaként („*A riporter elmondván az eseményt, épp azon módon, mint aki szötte, maga a Végzet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet . . .*”), *A fekete városban* azonban ugyanennek a végzetnek a fogalma felbontottan, kettéválasztva jelenik meg. Krisztianizált formája a „gondviselésnek” az eleve elrendelés hite, s ilyen alakban nemegyszer ironikusan beszél róla Mikszáth, mert ez a hit közvetlen kapcsolatot feltételez okok és okozatok között. „*Ok nélkül semmi se lesz a világon, mindennek oka van, ami történik, mondja tiszteletes Podolinczi úr*” – érvel Marjákné Görgey Rozáliát illető kételyeire, de a gondviselésre hivatkozik Nustkorb is a városi tanács előtt, amikor a bíró megölését kérik rajta számon: „*Mikor az alispán golyója érte a bírót, s megpillantottam köntösén a kibuggyanó vért, ugyanakkor egy rég elfeledett szász privi-*

légium villant meg fejemben, mintha azt is puskából lőtte volna bele egy láthatatlan kéz. Úgy tetszett nekem e pillanatban, mintha a gondviselés irányítaná akaratomat . . .”

Nustkorb szavaiban kétértelművé válik a „gondviselés” kifejezés, nem a keresztény, a dolgokat jól és következetesen rendező törvényt jelenti már, hanem egy annál rejtélyesebb, kiszámíthatatlanabb végzetfogalomba hajlik át. Ilyenkor Mikszáth is ezt a szót használja a „gondviselés” helyett: „*A végzet aztán olyan csodálatosan keverte az ő beavatkozó lépéseit, hogy a legnagyobb veszedelmek támadtak . . .*” A kétféle sorsirányító erő különválasztásának két egészen egyértelmű esete található a regényben. Az egyik példa rá az a szövegrész, ahol Mikszáth a mimikri jelensége felől elmélkedik. A nyulaknak, mondja, a jóindulatú gondviselés olyan színű szőrt adott, mint a föld színe. Egy másik felsőbb erő azonban megghiúsít mindenféle gondoskodást: a természet átöltözteti télen a földet fehérbe, s a nyulaknak már semmit sem ér az isteni pártfogás. „Hát az isteni törvények – hangzik a kérdés – nemcsak idelent szegetnek meg, hanem már ott fönne kezdődik az ignorálásuk?”

A másik példa a kétféle erő létezésére Rozália sorsa. Rozáliát a kortársi kritika Mikszáth korábbi nőalakjaihoz hasonlóan kidolgozatlan, nem igazán életszerű szereplőnek tekinti. Pedig az ő imája az, amely a gondviselés és a végzet fogalmának ellentétességét a leginkább bizonyítja. A Szűz Mária-kép előtt elmondott ima után megjelenik a *gondviselő* létezését bizonyító Molitorisz-szekér, rajta – már a *végzet* beavatkozását prezentálva – Fabriciusszal. Rozália végzetes szerelme semmiben sem hasonlít Tóth Mariéhoz, tragikuma egy, a gondviselés fogalmánál ősbib sorsképzetből, abból az őszövetségi hitből ered, hogy az apák vétkeiért az utódok bűnhődnek. A keresztényi és nem keresztényi sorsfogalom *A fekete város* fordulópontjain mindig együtt jelenik meg, s a történetek kimenetelét tekintve mindig az utóbbi hiúsítja meg az előzőnek a beindított mechanizmusait. A kétféle erő működése a regény összes szereplője számára átláthatatlan, csak két ember érzi meg teljes biztonsággal az események várható alakulását: Rozália a maga szerelmével, és Quendel Gáspár a maga haszonelvű világszemléletével (fogadót épít Görgöre, amikor még senki sem sejti, hogy ebből nagy haszon származhat, és eladja a fogadót és lócsei házait, amikor még szinte senki nem gondol az elkövetkező, a Görgeyt és a Rákóczi-harcokat érintő tragédiákra).

A végzetnek, mint történetformáló tényezőnek és az elbeszélőnek, mint tudósítónak a hatáskörét az utolsó fejezetben (*Melyben a szerző akarata ellenére a gondviselés szeszélye szerint fejeztetik be a történet*) cím szerint is elkülöníti Mikszáth, az élet és a művészet viszonyában – a romantikus esztétikával ellentétben – az előzőnek juttatva a történetteremtés jogát, a művészetnek pedig a leírás, a tudósítás szerepkörét osztva ki. Mindezt természetesen iro-

nikusan is kezeli, jelezve, hogy a tudósító azért mégis tetszés szerint lép ki az élet szövevényéből. *A fekete város* elbeszélője bevárta Görgey lefejeztetését, de egy pillanattal sem maradt ott tovább, mint amennyit az alapul szolgáló Görgey-legenda megenged. A legendához való ragaszkodás, az Arany János-i értelemben alkalmazott epikai hitel szigorú betartása pedig mégiscsak egy, a realitásoktól és riporttól távolodó, a figyelmet a bölceleti problémák irányába terelő filozófiai alapállást sejtetnek a történelminek nevezett regény mögött.

Mikszáthnak nagyon rossz véleménye volt a kortársi, szecessziós prózáról és annak a valósággal űzött játékaival. A szecesszió az ő számára a betegség-kultusz, a realitások felforgatását jelentette, „kificamodott alakokat perverz érzésekkel”, másutt (talán Rippl-Rónaira vagy Ignótus írásaira célozva) „ibolyaszínű szántóföldeket és hupikék leveleket a fákon”. „*A régi rend megfordulása* – mondja az irányzatra 1904-es almanach-előszavában – *majdnem a gyermekvers szerint: Benéztem az ajtón, / bementem az ablakon, / Szoba volt az ablakon, / Székek ültek urakon.*” Ha azonban a századfordulós, különböző irányban induló művészi törekvések más rétegeire, a lélektani tendenciákra, az ornamentika kedvelésére, az egymásba bonyolódó kígyózó vonalakra, a miniatürizálásra, a klasszikus nagy prózai formák felbontási kísérleteire és a romantikus historizmustól való menekülésre, főképpen pedig e modern irányzatok egyik legfontosabb karakterisztikájára, a művészetnek és az életnek a megváltozott viszonyára, a „kivonulás esztétikájára” gondolunk, akkor a Mikszáth világszemléletéből és írói programjából eredő regényszerkezet nem tűnik annyira távolinak ezektől a huszadik századi (akár szecessziósnak is nevezhető) jelenségektől.

*A fekete várossal szembeni irodalomtörténeti tanácstalanságot mutatja, hogy Mikszáth egyik legkevésbé emlegetett műve. Az akadémia, akárcsak *A Noszty fiú* esetében, most is megpróbálta kanonizálni a művet azáltal, hogy a Péczely-díjjal történelmi regénynek nyilvánította, átírni azonban, közönségsikerré tenni, mint a Nosztyt, nem lehetett. A hatvanas évekig több kiadást megért (tizenegyszer jelent meg, ebből egyszer, 1954-ben Pozsonyban és egyszer, 1958-ban Bukarestben), de a szokásos átdolgozások, fordítások elmaradtak. Más nyelven csak kétszer adták ki, mindkétyszer németül. Először a magyar folytatásokkal egyidőben, a *Neuer Pester Journal* közölte részletekben, *Die Stadt in Trauer* címmel, majd 1953-ban jelent meg az új fordítása, a *Die schwarze Stadt*. Rádiójáték, Csillag Ilona szövegével és Cserés Miklós rendezésében 1959-ben készült a regényből, film, pontosabban tévéadaptáció pedig csak 1971-ben, Thurzó Gábor átíratában, Zsurzs Éva rendezésében. A sorozat szereplői Bessenyei Ferenc, Avar István, Pécsi Sándor, Venczel Vera, Kiss Manyi, Kovács Károly, Szirtes Ádám, Nagy Gábor és Némethy Ferenc voltak.*

A fekete város egyik különlegessége, hogy ellentétben Mikszáth korábbi munkáival, nagyszámú kéziratröredék maradt a mű első fogalmazványaiból Mikszáthnének köszönhetően, aki kiszedegette a papírkosárból az összegyűrt lapokat. A kritikai kiadás, bár a szövegközlés alapjául természetesen nem vehette ezeket a fogalmazványokat, szövegváltozatként közli őket, ami azért nagyon tanulságos, mert a mű keletkezésének a folyamatára mutatnak rá. Mikszáthról az a hiedelem él, hogy könnyen és gyorsan dolgozott, s legtöbbször első fogalmazványban adta le kézirateit a különböző folyóiratoknak vagy kiadóknak. Mindez természetesen igaznak tűnik, ha azokat a cselekményben, névhasználatban, írásmódban fellelhető következetlenségeket tekintjük, amelyeket később gyakran csak a kritikai kiadás szerkesztői irtottak ki a szövegekből. *A fekete városban* is találhatók ilyen következetlenségek, amelyeket a kritikai kiadás sem javíthatott ki a cselekmény megbolygatásának veszélye nélkül. Fabricius apja például előbb mint élő személy szerepel a regényben, később viszont mint régen megholtól esik róla szó. A gyilkosság időpontja is kérdéses. A regényben az olvasható, hogy az új század első napján, tehát 1700. január elsején történik, míg a *Képes Folyóirat* összefoglalójában, amelyet Mikszáth a későn bekapcsolódó olvasók számára írt, 1703-ra teszi az esetet. *A fekete várossal* kapcsolatban kitérni szokás azokra a zaklatott körülményekre is, amelyek között született: Mikszáth betegségére, tüdőgyulladására, ami miatt néhány hétig szünetelnek is a folytatások, majd utazásaira és a negyvenéves írói jubileum ünnepeire. Mindezek miatt Mikszáth arra kényszerül, hogy két, alapjában véve nem a regény számára készült, de a témakörbe vágó, már készen álló írását is bedolgozza a műbe, a Quendel Gáspárról szóló, *Az ördög kertjei* és a *Vetélkedő nábobok* című fejezeteket. Mindezek alapján születtek az *egész művet* illető olyan ítéletek, hogy Mikszáth a „hevenyészettségek, lazaságok ellenére is remekművet írt”.

A megmaradt kéziratröredékek azonban azt bizonyítják, hogy Mikszáth aprólékos műgonddal dolgozott szövegein, többször javította mind a szerkezetét, mind a stílusát, és hogy írói „lazaságai” nem szolgálhatnak mentségül az olvasói, illetve kritikai „lazaságok” számára.